

Щит і меч землі Дубенської: воєнна історія краю

Матеріали наукової
історико-краєзнавчої
конференції,
присвяченої 500-річчю
Оршанської битви,
100-річчю від початку
I-ої світової війни та 70-ій
річниці визволення
України від
німецько-фашистських
загарбників

Дубно - 2014

УДК 94 (477.81)

ББК 63.3 (4 УКР-4РІВ)

Щ 88

У збірнику опубліковано матеріали досліджень військових істориків, науковців, краєзнавців, музейних та архівних працівників, які присвячені 500-річчю переможної битви литовського війська на чолі з князем К. І. Острозьким над московським військом під Оршею; 100-річчю від початку I-ї світової війни; 70-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників.

Видання розраховане як на широке коло читачів, які цікавляться військовою історією краю, так і спеціалістів вузького профілю (науковців, викладачів, вчителів, краєзнавців, музейних працівників, студентів, учнів).

Головний редактор – **Леонід Кічатий**
Редакційна колегія – **Надія Любецька,**
Тамара Дмитренко, Юлія Мацюк
Комп'ютерний набір, оформлення – **Юрій Пшеничний,**
Юлія Мацюк

Адреса редакції:
Державний історико-культурний заповідник
вул. Замкова, 7а
м. Дубно
Україна
35600

Телефон: 03656 435 68,
E-mail: zapovidnyk@meta.ua

Всі матеріали публікуються згідно з оригіналами авторських текстів. Відповідальність за достовірність наукової інформації, фактів, цитат, посилань літературних джерел, термінології та інших відомостей несуть автори

ISBN 978-966-361-780-0

© Державний історико-культурний заповідник
у м. Дубно, 2014

© ПрАТ "Волинська обласна друкарня, 2014

ОБОРОНОЗДАТНІСТЬ ДУБНА У XVI СТ. (НА ПРИКЛАДІ ВІДСІЧІ ТАТАРАМ У БЕРЕЗНІ 1577 Р.)

Життєздатність міста, заснованого в період Великого князівства Литовського, безпосередньо залежала від наявної оборонної системи. Її відсутність принципово унеможлиблювала саму його появу [10, с. 129–134]. Це означає, що будь-яке поселення напередодні отримання міського статусу, мало пройти певний період організаційної та планувальної роботи, в результаті чого діставало класичну просторову організацію [2, с. 35]. Фортифікаційне оснащення виступало одним з першочергових складових цієї роботи, визначало характер майбутнього міста і ставало запорукою його успішного господарського, соціального й культурного розвитку. В широкому територіальному значенні добре укріплене місто перетворювалось на важливу стратегічну ланку оборони регіону.

Вивчення оборонної системи Дубна потребує залучення комплексу письмових, картографічних та матеріальних джерел. Викладене у цій статті реконструктивно-описове дослідження головним чином побудоване на розповіді Бартоша Папроцького про оборону Дубна від татар у березні 1577 р. (див. додаток), яка була опублікована у праці «Herby guserstwa polskiego» виданій у Кракові в 1584 р. [27, s.450–451]. Виняткове значення цього джерела полягає в тому, що автор детально описує хід облоги Дубна, вказує імена її учасників, виявляє обізнаність із місцевою топографією. Зважаючи на це Л. В. Соболев припускає, що Б. Папроцький міг бути безпосереднім свідком тих подій [17, с. 37]. Поряд із цим базовим для даної роботи джерелом було зіставлено доступні історичні відомості про оборонний потенціал Дубна, які присутні у документах. До них належать листи князя В.–К. Острозького кінця XVI – початку XVII ст. [12, с. 1268, 1276–1277, 1282–1283], розпорядження княгині Теофілії Любомирської 1699 р. [3, с. 179–180], записи магістратських книг [22, с. 37; 23, арк. 34; 24, арк. 8], розпорядження коменданта замку полковника фон Шульца за 1734 р. [20], уривки зі щоденника Ульріха фон Вердума 1671 р. [18, с. 98–99].

Для характеристики обороноздатності міста було також взято до уваги конкретні топографічні елементи, древні риси урбаністичного розвитку, природні та штучні геоморфологічні особливості міської території. Важливі відомості в географічному напрямку дослідження містять старі плани міста, а також креслення його архітектурних споруд. Картографічні джерела про Дубно з їхнім аналізом були опубліковані П. Ричковим [16]. У «Ранговой ведомости» 1902 р. міститься рисунок церкви Спасо-Преображенського монастиря зроблений у 1835 р. в тому вигляді, який вона мала від часу своєї побудови в XVI ст. Рисунок опублікувала О. Годованюк, якою також було охарактеризовано архітектуру цієї найдавнішої мурованої церкви Дубна [4, с. 60–63].

Прив'язка зафіксованих у джерелах старих об'єктів та елементів оборонної системи до наявного в наш час планування міста є можливою за умов їх візуальної фіксації. Не завжди це дозволяє отримати позитивний результат, оскільки еволюція планувального середовища Дубна час від часу стирала «зайві» компоненти на шляху пристосування міського середовища до нових вимог часу. Так в ході будівництва електростанції, а пізніше будівель Рівнеобленерго та трикотажної фабрики було повністю знівельовано оборонні риси городища, де ще у другій половині XVII ст. знаходилися похилі споруди першого замку князів Острозьких [18, с. 98]. Сьогодні не залишилося слідів «сурмицької фортифікації», яка згадується в джерелах XVII–XVIII ст. [3, с. 179], валів біля Луцької брами, які зазнали суттєвих нівелювань під час перепланування ділянки в 1785 р. [25, с. 93]. З північно-західної частини міста зник такий унікальний об'єкт місцевої оборонної архітектури, як башта, зафіксована О. Павловським на плані 1872 р. [9, с. 93, 95].

Не зважаючи на ці сумні констатації втрати Дубном своїх рис міста-фортеці, виразними свідченнями його видатної військово-стратегічної ролі залишаються замок князів Острозьких, Луцька брама, рештки оборонного рову, окремі об'єкти сакральної архітектури.

В багатьох випадках, крізь шари відносно пізніх перепланувань та інтенсивної забудови, з допомогою історичних джерел, можна прослідкувати первинну структуру міських укріплень. Вдається локалізувати невідомі раніше об'єкти, які так чи інакше відігравали захисне значення, а також місця боїв. Таким чином, розглядаючи відомості історичних та картографічних джерел у зв'язку із результатами візуальних спостережень, відкривається можливість побачити таку важливу рису історичної подоби Дубна як його здатність протидіяти ворожим нападам. Занедбана з часом, ця риса в перші сто років існування міста гарантувала його безпечний розвиток, консолідує міську общину перед лицем військової загрози. Останню слід розглядати, як головний виклик молодому місту, від ефективної відповіді на який залежала його подальша доля.

Сталість природно-географічного середовища в умовах якого відбулося зародження міста визначила особливості його пристосування до потреб захисту вже в передчас отримання ним міських прав, тобто до 1498 р. Ця подія являється ключовою для встановлення часу початку побудови міських укріплень. При цьому потрібно вказати, що традиція зведення оборонних споруд в Дубні своїми коренями сягала слов'яно-руського періоду. Про тодішню їхню структуру та вигляд ми маємо лише опосередковане уявлення, але, вочевидь, саме вони послугували основою для зведення князями Острозькими свого першого замку на східному краю мису [1, с. 198; 15, с. 152].

Поява міста пов'язана з процесами правової та просторової локації. Згідно досліджень Т. Гошко, в окремих випадках правовий привілей на створення міста надавався в процесі його створення, накладаючись на уже структуроване середовище [6, с. 69]. Основним компонентом просторової розмітки міста був ринок [10, с. 108–110]. Перші відомості про дубенський ринок відносяться до 1596 р. [11, с. 56–61]. На той час він був локалізований поблизу Свято-Миколаївської соборної церкви, котра стояла на розі вул. Д. Галицького та М. Лисенка. Міркуючи ретроспективно, потрібно визначити існування ринку на цьому місці від початку розмітки міської території. Планувально пов'язаний з ринком соборний храм становив архітектурно-сакральну доміанту міського середовища. Перша згадка про нього сягає 1492 р., коли він отримав надання землі та десятини з замкового млина від князя К. І. Острозького [19, с. 117]. Планувальною віссю міста виступала магістральна вулиця (Д. Галицького), оборонним осередком – кам'яний замок, який будувався чи вже був побудований на час отримання міського права*. Таким чином правова локація засвідчувала процес просторово-планувальної реорганізації середовища існуючого до цього поселення. Для Дубна на 1498 р. ця робота уже була по великій мірі проведена і перелічені компоненти існували, а міський осередок в просторовому відношенні отримав визначені межі. Відтоді місто становило собою ізолювану від зовнішнього середовища відносно компактну територію урегульованого функціонування соціальних, адміністративних, торговельних, релігійних, та військово-політичних інститутів. Їхня дієвість без оборонних укріплень не бачиться можливим. Виходячи з цього, можна стверджувати, що створення первісного

* В королівській грамоті Зигмунта I від 1507 р. князю Костянтину Івановичу Острозькому про підтвердження міського статусу Дубна та надання йому Магдебурзького права, монарх вживає такі слова: «...зважаючи на те, що при цьому ж місті Дубно, замок для затримання найбільш лютих ворогів, татарів і інших вибудував і устаткував (відновив) (ориг. extruxit ac instauravit)...». Даний момент грамоти важливий тим, що в ньому стосовно побудови замку князем Острозьким вжито минулий доконаний час. До цього потрібно додати, що згідно традиції саме князь Костянтин Іванович «замок стародавній підняв, а швидше наново відбудував». Деякі дослідники вважають, що процес будівництва був тривалим: з 1489 по 1506 рр. Тут варто зауважити, що за відсутності князя Острозького, який в період з 1500 до 1507 р. перебував в московському полоні, будівництво замку не могло відбуватися. Тим більше, що в 1501 р. помер співправитель князя, його рідний брат князь Михайло. На вказаних підставах потрібно погодитися із тим твердженням, що основні роботи по зведенню кам'яного замку мусили проходити в останньому десятилітті XV ст. Див.: Tygodnik illustrowany. Zamek w Dubnie. – Warszawa, 1876. Serya trzecia. – Т. I. – s. 9; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnich kresach Rzeczypospolitej. – Wrocław. – Т. 5. - S. 107; Archiwum książąt Sanguszków w Sławucie. – Lwow, 1890. – Т. III. s. 52-53; Helecki O., Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa Wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. – Kraków, 1915. s. 247, przyp. 1.

комплексу міських фортифікаційних споруд Дубна періоду Великого князівства Литовського було завершено в кінці XV ст.

Татарський напад в березні 1577 р. став чи не головним випробовуванням на ефективність існуючої на той час системи дубенської фортифікації. Дане твердження постає насамперед з масштабу облоги, яка тривала 4 дні, за участі більш ніж двох тисяч татар. Історичні джерела не доносять до нас інших подібних за розмахом випадків, хоча, як в попередні так і в наступні часи, татари неодноразово нападали на Дубно та його округу.

Лаконічна хронологія татарської облоги виглядає наступним чином:

4 березня** – наступ на місто з південної сторони, переправа через став та бій на Чернецькій греблі. Відступ слуг князя Януша у місто та їх переслідування більш ніж двома тисячами татар, яких зупинили стрільбою.

5 березня – переміщення татарських загонів під Дубном і спустошення околичних сіл. Спроба захоплення міста з великими силами. Відсіч нападникам і загибель ханського зятя.

6 березня – переправа татар через став (вочевидь – Сурмицький) усією силою та відсіч їх сильною стрільбою. Оманливий штурм міста з заходу від передмістя Забрама. В той самий час – спроба раптового захоплення міста з північної сторони від монастиря Чесного Хреста. Відсіч нападникам.

7 березня – татар дезінформовано про великі сили князя В.–К. Острозького, з якими той готується на них напасти і як наслідок – відступ татар з-під Дубна.

В ході розгортання облоги у діях татарського війська прослідковується певна логіка. Як можна бачити татари здійснили три спроби захоплення міста.

В перший раз їхнє військо переслідує слуг князя Януша Острозького та його союзника А. Семашка від Чернецької греблі до Луцької брами, однак тут їм завдають відчутних втрат і наступ було зупинено. Ця спроба захопити місто «по п'ятах» відступаючих захисників показує, що татари були впевнені у своїй чисельній перевазі. Зокрема, описуючи цей епізод, Б. Папроцький визначає їхню кількість у більш ніж дві тисячі.

Варто приділити увагу питанню локалізації згаданої у тексті Чернецької греблі, адже саме на ній княжі слуги вперше зішлись у бою з татарами. Вже сама вказівка в тексті про те, що 4 березня татари наступали на греблю з боку Знесення, дозволяє визначати її місцезнаходження на відтинку шляху між Знесенням і початком передмістям Забрама. Цей самий топонім згадано у листі князя В.–К. Острозького від 26 липня 1594 р., в якому він захищає права монастиря Преображення Господнього на ґрунт названий «с давних времен Закон Здановский под Чернецкою греблею на тракте Бродском» [12, с. 1276–1277]. Лист уточнює розташування греблі за Дубном на шляху до Бродів. Єдине місце де на ньому могла бути влаштувана гребля – для переїзду через р. Знесенна, котра впадала до Ікви з лівого берега біля о. Кемпа, на якому й знаходився монастир. На сьогодні ділянка насипної греблі довжиною 130–150 м добре помітна за поворотом з вул. Забрама на вул. Львівська. Після меліоративних робіт, ця річечка була перетворена на невеликий канал.

Вдруге татари ідуть у наступ знову з півдня та заходу, але несуть значні втрати. Серед загиблих тоді був і знатний воїн, який, вочевидь, виступав одним із командирів і можливо особисто вів татар у наступ. Під час цього штурму татари були впевнені в собі не лише через велику свою кількість. Вони було також натхнені і наявністю інших татарських загонів, які того ж дня пустошили околичні села. Можна здогадуватися, що залога та мешканці міста бачили тоді як горять близькі до Дубна села Тараканів, Знесення, Рачин, Івання, Погорільці, що справляло і певний психологічний ефект пригнічення, створювало розуміння крайньої серйозності усього що відбувалося, поміщало місто в ізольоване, піддане великій небезпеці, середовище та вимагало мобілізації усіх наявних людських сил. Безсумнівно, що друга спроба показала татарам те, що Луцька брама та прилеглі до неї укріплення становлять добре захищену ланку міських фортифікацій, яку прорвати буде складно. Тому в подальшому вони змінюють свою тактику.

** Числа подані згідно тексту по старому стилю. За новим стилем дата початку облоги відповідає 14 березня.

Третя спроба була найбільш тривалою, відчайдушною та винахідливою. Татари готуються до захоплення міста усіма наявними у них силами через сурмицький став з півдня. В ході підготовки вони замошують задалегідь пробиті захисниками ополонки на льоду ставу. Звичайно, що під час цього наступу татари мусили розраховувати на раптовість свого нападу та швидкість у діях, в іншому випадку вони перетворювалися б на легкі мішені на низині вкритої льодом поверхні ставу, яка добре проглядалася з узвишся мису, на якому стоїть місто. Пильнуючи дії ворога, слуги князя та мешканці міста були готові до оборони з півдня і дістатись тут до міської межі татарам не дали, зупинивши їх сильною стрільбою. Та не зважаючи на це, татари продовжують штурм міста.

Вони вдаються до оманливого маневру: кількості їх показово атакує укріплення міста з заходу. В описі наголошується саме на намаганні татар відвернути увагу оборонців та викликати їхній вогонь на себе. Для цього вони підходять якомога ближче, стріляють з луків і відразу ховаються за хатами й халупами передмістя. Задум татар спрацьовує. Захисники виходять до них на зустріч з рушницями і перед укріпленнями Луцької брами зав'язується гаряча сутичка, в ході якої татар відкидають, як зазначається у тексті – «za ostatnie kobylenie». Вказівка на «kobylenie»^{***}, свідчить про наявність під час облоги додаткових укріплень на передмісті. Зважаючи на характерне призначення такого роду перешкод і малу затрату часу для їх побудови, можна припустити, що вони були споруджені в ході підготовки міста до оборони. Однак не виключено, що при постійній загрозі татарських нападів, захисна лінія стовбурів з гілками поновлювалася час від часу, перешкоджаючи раптовому нападу кінноти на незахищене передмістя.

До відкинутих на окраїну передмістя татар підходить підкріплення і тепер змушені відступати вже захисники. Татари тиснуть їх до Луцької брами, але самі опиняються відкритими для прицільної стрільби з-за міських укріплень. Як тільки для цього настає підходящий момент, захисники розбігаються в сторони і татари під вогневими залпами несуть значні втрати.

Поки тривав бій на передмісті, великі сили татар в обхідному маневрі зробили спробу раптово увірватися в місто з півночі від монастиря Чесного Хреста. Вони пересувалися пішо та замошували ополонки з допомогою соломи, яку клали на березове гілля. Але, як відзначає Б. Папроцький, цю атаку швидко відбили, тому що князь з усіх сторін обставив місто сторожею і стільцями. Того ж дня, князь Януш наказав спалити передмістя Сурмичі аби усунути можливість використання його для атаки на місто зі східного боку. Жителів передмістя залучили до міської оборони. Цей момент важливий по декількох причинах. По-перше, він ще раз доводить в наскільки серйозному становищі опинилося місто і яке відповідальне завдання лежало на плечах 23-річного князя Януша Острозького. По-друге, ним закріплюється цілісне уявлення про те, що військо та міщани вели фактично кругову оборону міських меж. По-третє, залучення жителів Сурмич до оборони, свідчить про те, що на цей час участь у ній вже приймало придатне чоловіче населення міста.

Важливою військово-соціальною рисою Дубна та інших пізньосередньовічних міст України була постійна готовність їхніх мешканців стати до відсічі нападникам зі зброєю в руках. Такий природний закон життя був написаний загрозою зі степу, яка вже кількості років диктувала виникнення специфічних форм соціальних організацій для її протидії. Таким чином протягом XIV–XVI ст. у населення освіжалась пам'ять про грандіозні монгольські спустошення середини XIII ст. Слід припускати присутність в XVI ст. серед дубенської громади архаїчного поділу на десятки. Обумовлення такого поділу полягало у необхідності швидко мобілізувати населення до оборони. Конкретних згадок в джерелах про десятки в соціально-топографічній структурі Дубна невідомо. Але про їхнє існування можна здогадуватися на основі прикладів інших міст, зокрема Кременця, де в 1552 р. вказується кількість десятків місцевих жителів для оборони. В ряді фіскальних документів під поняттям

^{***} *kobylenie* — obronne zapory utworzone ze potężnych pni drzew z pozostawionymi częściowo gałęźmi, mające na celu przede wszystkim przed atakiem jazdy [28, s. 148].

«десяток» мається на увазі від двох до трьох десятків садиб [26, с. 170]. В сукупності десятки склали міську сотню. Про подібну структуру Дубна опосередковано промовляють факти проживання тут значної кількості реєстрових козаків, які були на службі корони [7, с. 156; 8], а також блискавична мобілізація населення міста під час татарського нападу 1577 р., в тому числі і залучення до оборони мешканців передмість.

Роль міських мешканців в захисті міста відзначена в розпорядженні княгині Т. Любомирської за 1699 р. У пункті 12 звертаючись до в'їта, бурмістрів, всіх цехів та мешканців передмість, вона наказує аби всі дільниці свої, *здавна кожному* виділені по валу біля мурованої брами, так само і шляхи на Луцькому передмісті обставили дубовими, а не сосновими палями, мости, дороги правильно відремонтували під загрозою штрафу на кожний цех десять коп [3, 179–180].

Про те, що населення міста та передмість мало зобов'язання під час ворожого нападу нести військову службу свідчить грамота князя В.–К. Острозького 1608 р. в якій він стосовно підданих Спасо-Преображенського монастиря – міщан «на парканю» і за «брамою Луцькою» вказує, що «если бы якая навалность войск була...», то таке повинні за ведомостю монастирскою бути» [12, с. 1268].

В планувальній системі оборони Дубна XVI ст. загалом можна виокремити два рубежі: східний та західний. Спільною їхньою рисою була прив'язка до двох головних в'їздів у місто зі сторони Луцька та зі сторони Острога/Кременця.

Західний рубіж

Принципова важливість укріплень західного рубежу полягала в тому, що з цієї сторони місто не мало оточення водою, так як із трьох інших сторін світу.

Побудова перших укріплень тут відбулася в кінці XV – на початку XVI ст. та була пов'язана з означенням міського планувального простору. Західний рубіж виділявся значною протяжністю та наявними оборонними спорудами, що підкреслювали його виняткове оборонне значення. Б. Папроцький в розповіді про напад татар 1577 р. називає цей рубіж луцькою бронею («*Od luckiej brony...*») [27, с. 451]. На північ та на південь він своїми укріпленнями переходив в круті краї природного мису, які могли бути також і штучно підрізаними та до сьогодні збереглися на висоту до 6 м. По них ішла лінія дерев'яних стін – «парканів», які згадуються в грамоті 1604 р. князя В.–К. Острозького для окреслення південно-західної дільниці, проживаючих на ній залежних від Спасо-Преображенського монастиря міщан [12, с. 1282–1283].

Визначення з місцем проходження західного рубежу вимагало оптимального поєднання розмірів території міста, при яких воно буде успішно розвиватись та яку при цьому можна буде ефективно обороняти з використанням вигідних умов рельєфу для побудови укріплень. Природно-географічне середовище підказало в даному випадку оптимальне вирішення цього завдання.

Західний оборонний рубіж було влаштовано на звуженій частині мису. Цей відносно неширокий перешийок фактично сполучав масив Повчанської височини на заході з її розширеною частиною на сході, де лежало місто. Межу проходження укріплень визначено там, де починалося розширення мису на схід. Побудова тут оборонного рубежу поклато початок виникненню передмістя Забрама. У зведенні укріплень використано класичний підхід, який передбачав наявність, рову, валу та стіни по ньому, яка, як ми знаємо, складалась з дубових палів. Приблизно посередині валу було влаштовано проїзд через браму, яка виступала центральним об'єктом, що поєднував в собі оборонне, митне і транспортно регулююче призначення. Від назви пріоритетного напрямку шляху на якому була збудована брама, вона отримала назву – «Луцька». Ця поширена традиція відображена в історії виникнення назв в'їзних брам інших міст, зокрема Острога. Луцька брама початково мала дерев'яні конструкції. Так перша відома згадка про браму в історичних джерелах під 1604 р. [12, с. 1282–1283] має на увазі дерев'яну браму, оскільки кам'яна брама, яку звели в 1623 р.,

будувалася від фундаментів [25, с. 93]. Немає жодних підстав, щоб заперечувати існування брами, як регулюючого об'єкту на дорозі з/до Луцька вже на початку локації міста.

Від брами в протилежні сторони відходив насипний вал, по якому стояли дерев'яні укріплення. Підтримання цих укріплень в доброму стані, як вже відзначалося, покладалося на мешканців міста. Традиційно земляний вал, що прилягав з обох боків до брами з внутрішньої сторони мав городні, які складали каркасну конструкцію валу. Вони могли бути як заповнені землею, так і слугувати різного роду приміщеннями. Підтримання городень у належному стані було також завданням міщан. Під час військових дій кожна відповідальна за свою городню група мешканців ставала біля неї до бою, організовувала в ній склад боєприпасів, продовольства та майна. Можливо, що в окремих випадках, ці споруди могли слугувати і житлом. Так у записі книги дубенського магістрату за 1757 р. згадана халупа жовніра у Паркані [22, с. 37]. Як записано у розпорядженні 1699 р. до ремонту оборонних укріплень біля Луцької брами залучались жителі як міста так і передмістя. Давнім топонімом пов'язаним з цим зобов'язанням мешканців Забрами є до сьогодні збережена назва вулиці Городня, яка лежить найближче зі сторони передмістя уздовж лінії укріплень.

Рів перед брамою був прямолінійний, прокопаний по лінії північ-південь, протяжністю 330 м. На сьогодні його ширина сягає 30 м, глибина в окремих місцях доходить до 6–7 м. Зважаючи на мощення по рові в XIX ст. вулиці Тараса Бульби, його засипання для прокладення центрального в'їзду в місто та сильні засмічення, первісна глибина рову могла сягати 10 м, а до гребеня валу вона могла бути ще більшою. Максимальну глибину рів мав в центральній частині перешийку перед в'їздом у браму.

Рів пролягав від прибережної лінії ставу на півдні (пров. Городній) і аж до початку горбачинського болота на півночі (вул. Тараса Бульби). На плані міста 1760-х років, згідно аналізу П. Ричкова, рів доповнений ззовні передбрамним рavelіном кліщового типу з М-подібним в плані абрисом, з так званим «біретом». А на обох його краях присутні два невеликі напівбастіони [16, с. 131]. Невідомо чи ці укріплення існували при дерев'яній брамі, чи були створенні під час побудови кам'яної в 20-х рр. XVII ст. На пізніших планах їх не позначено, не фіксуються вони візуально і в наш час. Можна припускати, що ravelін перед брамою було знищено в період її перебудови князем Михайлом Любомирським в 1785 р.

Відрізок валу, який відходив на північ від брами, при повороті контуру мису на схід, зберігався та поступово переходив в ескарпований схил. В першій половині XVII ст. ця ділянка була зайнята територією монастиря бернардинів, який як зазначається в заміні ґрунтів 1625 р. між пробощем та бернардинами «...między Wałami samego Miasta Dubna zamykał się» [21, s. 14, 39]. В наш час попід давнім крутим схилом вигнутого на північ відрізку західних міських укріплень проходить вулиця Тараса Бульби. В XVI ст. на цій ділянці західний оборонний рубіж доповнювала кам'яна башта.

Про цю унікальну оборонну споруду, що не дійшла до нашого часу, можна скласти уявлення завдяки складеному в 1872 р інженером А. Павловським плану бернардинського монастиря. На ньому також позначено сусідні до монастиря будівельні об'єкти. Ця сама башта зафіксована на фотознімку 20-30-х рр. XX ст. Дивно те, що її не відмічено окремо на багатьох старіших планах міста. Невідомо також жодного опису цієї фортифікаційної споруди. Проте А. Павловський, складаючи план відзначив викладену на ній дату «1540», що дозволяє на разі вести мову про спорудження башти в цей рік. Вказаний фотознімок та план доповнюється описом В. Пероговського, згідно якого башта розміщувалася в північно-східній стороні саду соборної церкви (колишнього монастиря бернардинів), поблизу в'язниці. Йдеться про будівлю в'язниці, що за архітектурним стилем відноситься не раніше ніж до XIX ст. та розташована на розі вул. В. Винниченка і Тараса Бульби. На стіні цієї башти, на другому поверсі є напис «AD 1540» [14]. Обґрунтованість цієї дати підтверджується давнім прямокутним типом башти, який породжений стилістичними віяннями готики [5, с. 203–205].

Колись башта здіймалася над північною болотистою низовиною, виступаючи вперед від оборонного схилу цієї частини мису, там де цей схил уже не мав крутизни. Тому вона

становила крайній оборонний об'єкт північного відгалуження західного рубежу укріплень. Далі уздовж північно-західного контуру міського середовища та на вигині відрогу мису на північ, оборонні об'єкти не відомі. Не виключено, що від башти в цьому напрямку тягнувся дерев'яний паркан.

Сама башта мала чотирикутну форму та три яруси, які завершував чотирихилий, близький по формі до пірамідального, дах. На першому ярусі північної сторони знаходилися три гарматні бійниці, ще дві бійниці видно на фото зі східної сторони. З цього слідує, що така сама пара бійниць мала бути і з протилежної західної сторони башти. Відсутність третьої бійниці на бічних сторонах башти, ближче до південної її сторони, пояснюється тим, що бічні бійниці забезпечували фланкуючий простріл міської стіни. Сама стіна примикала до башти з півдня. До цього говорить також і те, що на плані вхід у башту позначено в скошеному південно-західному куті.

Другий ярус башти на фото відзначено щонайменше чотирма меншими отворами, що нагадують стрільниці для стрільби мушкетом чи гаківницею. Вони присутні як з північної, так і з східної сторони, можливо такі ж отвори були і з західної сторони споруди. Третій ярус башти, погід самою кривлею, складають ряди невеликих віконць, по три з двох видних на фото сторін. Їхнє призначення скоріше за все полягало у тому, щоб пропускати денне світло в середину башти.

Особливістю башти було те, що на відміну від тогочасної Луцької брами, вона отримала кам'яні конструкції. Вважаємо, що це потрібно пояснювати давнішим часом побудови Луцької брами, а саме останніми десятиліттями XV ст. Зведення її як в'їзного укріплення мусило відбутися першочергово на початку розбудови міста.

На південь від Луцької брами лінія укріплень спускалася вниз до ставу і, з поворотом на схід, переходила у високий ескарпований схил південного краю мису, та тягнулась уздовж вул. Лесі Українки. Межа цього укріплення проходила вище від пров. Городнього та нижче вул. Лесі Українки. В наш час край мису на цій ділянці зберігає риси колишньої крутизни на висоту 6 м і добре помітний під час руху по вулиці І. Франка. Дерев'яний паркан, який тягнувся від Луцької брами мусив переходити на цей південний ескарпований схил, таким чином створюючи суцільну протяжну лінію оборони. Захищена з заходу та півдня ділянка в цій частині міста дала назву для проживаючого тут населення «мешчане на парканю» [12, с. 1268]. Вочевидь, саме з цих позицій вівся рушничний вогонь по наступаючому через став татарському війську.

Додаткове оборонне значення на південь від західного рубежу належало острову Кемпа, де в другій половині XVI ст. діяв монастир, що мав кам'яні келії та уфортифіковану церкву. Схили острова відзначаються своїм підняттям над річкою, що в сукупності з будівлями підсилювало обороноздатність монастиря****.

Східний рубіж

Оборонні споруди східного рубежу були зосереджені довкола кам'яного замку, який виступав головним охоронним об'єктом сполучення між містом і передмістям Сурмичі. До його побудови ця роль належала дерев'яному замку на острові. Він, швидше за все, продовжував виконувати військово-забезпечувальні функції і пізніше, оскільки його укріплення, але вже у поганому стані, доживають до другої половини XVII ст. [18, с. 99]. На XVI ст. дорога до міста з передмістя вела через мости і греблю, погід мурами і укріпленнями обох замків. Оминути її не дозволяло просторе водне середовище, що оточувало місто з південно-східного боку. Воно перешкоджало налагодити штурм замків з цього напрямку. Кам'яний замок крім того ж мав захист у вигляді рову, яким протікав один з рукавів Ікви, що відділяв від мису острів, де стояв дерев'яний замок. З інших укріплень, які існували на

****Час будівництва кам'яних келій та особливості давньої структури острова були встановлені в ході археологічних розкопок. Наразі готується звіт по результатах цих робіт. Стосовно часу будівництва кам'яної церкви див. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. – К. : Техніка, 2004. – с. 60–63.

східній межі міста при Сурмицькій греблі (fortifikatia Surmicka) в 1699 р. згадуються вали, рови і браму [3, с. 179]. Так княгиня Т. Любомирська, наказуючи підтримувати ці укріплення в належному стані, апелює до «світлої пам'яті князя його милості батька і добродія мого», що дає можливість стверджувати існування Сурмицької фортифікації і в раніший час.

Дорога попід замком, яка вела до/від Острога та Кременця через передмістя Сурмичі повинна була мати регулюючий об'єкт на зразок брами. Будівництво брами в цій частині міста згадується у Розпорядженні 1699 р. у зв'язку із ремонтом мосту між Дубном і передмістям Сурмичі. Брама мала бути збудована на в'їзді у місто на початку вул. Жидівської (сучасна – Стара) [3, с. 178]^{****}. Однак цей документ стосується періоду в історії Дубна, коли існував вже бастионний замок, південний бастион якого відчутно відкоригував напрям сполучення між містом та передмістям. До розпорядження княгині Любомирської, в магістратських книгах Дубна присутній запис за 1697 р. про те, що «Мойсій Прозак з передмістя Сурмич...продав четвертину поля на Забрамі Сурмицькому (в тексті Zabramo Surmicko)...» [23, арк. 34]. Важливо, що тут ми маємо справу з рідко вживаним означенням стосовно Сурмич, яке безперечно мало виникнути як вказівка на тривале розташування передмістя за брамою. В 1699 р. дідичка чітко говорить про браму на стороні міста, будівництво якої планується. Натомість в іншому пункті, вона наказує сурмичанам відремонтувати міст, «як здавна було, від брами до міста» [3, 179]. Тому є підстави вважати, що в попередні століття такий об'єкт оборонно-регулюючого призначення як брама існував ближче до передмістя Сурмич, можливо на початку греблі за мостом через Ікву.

Як постає з розповіді Б. Папроцького, при крайній потребі розташоване за рікою на схід від Дубна передмістя, могли спалити, аби уникнути використання його для нападу. При цьому, очевидно, нищилися також існуючі між ним та містом мостові сполучення.

Особливої уваги потребував захист міста зі сторони Горбачинського острова над заплавою з північного боку (головний острів зайнятий стадіоном «Спартак»). Це було пов'язано з тим, що острів займав значну площу серед тутешньої заплави і міг використовуватися як плацдарм для нападу. Зокрема на руку нападникам могло зіграти те, що цей острів в XVI ст. був «зарослій л'їскомъ» [13, с. 1541]. У зв'язку із військовою загрозою зі сторони Горбачина, відоме розпорядження коменданта замку полковника Шульца за 1732 р. про вирізування на ньому дерев (вільхи) [20]. З цього не дивним виглядає й те, що в XVI ст. по звернутій до Горбачинської низини стороні міської території було продовжено північний відрізок західного оборонного рубежу та зведено додаткову потужну кам'яну башту.

Поряд з тим слід відзначити, що західний край мисового відрогу від сторони Горбачинського болота (поблизу ЗОШ № 1) і на сьогодні має значні по висоті (до 5 м) та досить круті схили. Це може послугувати підставою для припущення, що певні пристосування до оборони на цьому відріжку також були зроблені. Але загалом північний відріг мису залишався вразливою ділянкою міста. На XVI ст. він становив периферійну частину міста, на якій знаходився княжий сад та городи міщан [13, с. 1540–1541], а та незначна кількість населення, яка його заселяла мусила покладатись на природній захист болотним середовищем.

Ульріх фон Вердум, описуючи місто в 1671 р. відзначав, що «...з двох боків воно зовсім немає укріплень, крім води озера» [18, с. 99]. В теплі пори року повноводність річки і непрохідні болотисті заплави, які неодноразово зафіксовані на планах міста, дійсно становили добру перешкоду від ворогів. Але з настанням холодів ситуація змінювалася в протилежну сторону. Ця особливість обороноздатності міста ілюструється картиною татарської облоги: після марних спроб здобути місто від Луцької брами, татари атакують його спочатку з півдня, а тоді з півночі.

^{****} Потрібно відзначити, що ця брама була збудована, як і планувалося. Так в записі дубенської магістратської книги за 14 вересня 1770 р. йдеться про оплату вїтом фури дров «на варту московську до брами Сурмицької» [24, арк. 8].

Підсумовуючи викладений розгляд наявної на XVI ст. системи оборони Дубна потрібно відзначити таку характерну її рису, як прив'язаність до водного середовища. В залежності від пори року воно могло як посилювати, так і послаблювати обороноздатність міста. Основними складовими в системі міської оборони були західний та східний рубежі. Перший відрізнявся суцільною укріпленою лінією валу та рову з фортифікаційними об'єктами, якими виступали Луцька брама, кам'яна вежа 1540, церква та келії Спасо-Преображенського монастиря, а також елементами, про які ми маємо лише уривчасті відомості. Східний рубіж був зосереджений навколо двох замків і також включав в себе вали, рови та браму. Сполучення з Сурмичами легко могло бути перерізане завдяки руйнуванню мостів через русло Ікви. Той факт, що обидва рубежі стали ключовими ланками міської оборони, пояснюється потребою їх розташування на магістральному сполученні між Луцьком та Острогом/Кременцем, що проходило через Дубно у вигляді головної міської вулиці.

Додаток

Опис Б. Папроцьким татарської облоги Дубна в березні 1577 р. [27, s. 450–451]

Czwartego dnia marca, pod Dubnem miastem tegoż książećcia, przy którym jest i zamek, na którym była córka jego księżna Katarzyna, panna natenczas, z wielom pań i panien inszych, o której poganie wiedząc, myśleli jakoby jej dostać. A tak się poczęli przeprowować przez staw na rzece Kijew. Ale książe ojciec jej mając ją na baczeniu, onegoż dnia wyprawił był syna Janusza z niemałym pocztem sług, którzy uprzedzili pogany do Dubna, o czem nie wiedzieli, wszakoż się im dał tam poznać, acz natenczas miał lata młode, ale serce onych dziadów sławnych mężne i wspaniale, wielkiej mu śmiałości dodało.

Naprzód do nich na wycieczkę za groblą czerniecką tak rzeczoną wybieżeli; poganie ufając wielkości swej, mocno się oparli na końcu onej grobli od wzniesienia. Naszy acz na nie śmieie uderzyli, wszakoż im gwałtownie strzałami szkodzili. Gdy postrzelono kilku sług szkodliwie książećciu Januszowi, także Siemaszkówi, podkomorzemu włodymierskiemu dwóch, zaraz książe począł swe nazad do miasta uwodzić, za którymi więcej niż dwa tysiące Tatar przyszło ku miastu, ale barzo prędko strzelbą wsparci, i tam ich kilkadziesiąt jednym razem spadło zabitych. Drugie potem zagony barzo wielkie nadchodziły mimo Dubno, wszakoż widząc ludzi dostatek, nie zabawiając się, szli mimo ku Ołyce w ziemię dalej. Oni co u Dubna byli, dnia piątego marca po wsiach się położyli około Dubna, jako w Siedmidubiech, w Raczynie, w Pohorelcach, w Miehoroszczy, także na drugiej stronie rzeki, w Torokanowie, na Wśniesieniu, w Iwanii.

Tegoż dnia poczęli wielką mocą Dubna dobywać, ale im książe Janusz z wielką pilnością z ludźmi swymi odpór dawał, i wiele ich pobił, między którymi był znaczny zieć czarzów, którego u Krasitowa schowali.

Tegoż dnia braniec Moskwicin uciekł do Dubna od Tatar, który dawa sprawę o ich wielkości i przespieczństwie wielkiem, jakoż nazajutrz sami to pokazali, bo przez połąki na stawie czynili gaci, chcąc się mocą przeprowować, ale strzelbą wielką w nich szkodę czyniono, jednak na dalszych miejscach przeszli tylko z łuki a z szabłami, konie przy swych zostawiwszy. Od łuckiej brony kilkaset ich z łuki się zakradając, po zachaciu nabiegali strzelając, a potem się za chaty albo za chałupy ustępowali, naszy zatem z rusznicami do nich wypadli, a wygnali ich za ostatnie kobylenie. Potem drudzy Tatarowie do niech przypadli, sparli nasze aż do miasta, który naszy tak ustępowali, jakoby je na strzelbę przywiedli; bacząc czas po temu, sami na strony jako rozumieli odskoczyli, w tem strzelbą wiele pogan porażono.

Tym fortem chcieli Tatarowie oszukać książe Janusza, tu go zabawiając, a drudzy mocą wielką z drugiej strony przez lód od manastera, który zową szczęsnego Chresta, a po naszymu świętego Krzyża, przeprowawszy się pieszo, mosty sobie czyniąc słomiane przez płoniny na brzożach, chcieli w miasto gwałtem wbieżeć; ale był książe dobrze wszystkie strony strażą i strzelbą opatrzył,

спарли их барзо прѣдко и немало збили; ludzie z przedmieścia z szurmie do miasta ku obronie obrócono, a przedmieście ono spalić był rozkazał książę Janusz, dla przekazy jakiej miastu i zamku. Wielką trudność przez kilka dni, a ustawiczną pracę książę Janusz miał, a prawie pierwszą zaprawę, jako się miał bronić mocy wielkiej nieprzyjaciela srogiego.

Siódmego dnia książę Konstantyn, niemających trudności używając z nieprzyjacielem po różnych miastach i zamkach swoich, przez sługi i sam przez się posłał do Dubna posła swojego Tatarzyna z Ostroga, dowiadując się coby się tam działo. Wtem Tatarowie pojмали posła onego, wszakoż go taka cnota rządziła, że serce onym poganom skaził, powiedając im, że książę Konstantyn ma lud wielki, z którym na was chce uderzyć. Oni dawszy mu wiarę, zaraz od Dubna odstąpili, wszakoż odchodząc wielkie szkody poczynili, wszystkie wsi popalili, i jednej całej chaty nie zostawili.

Джерела і література:

1. Археологическая летопись. Исследования и раскопки // Киевская старина. – № 12, 1900.
2. Атаманенко В. Б. Типологія міст кн. В. – К. Острозького у південно-східній Волині // Наукові записки «Острозька академія». Серія «Історичні науки». – Острог, 2012. – Вип. 19. – с. 31–50.
3. АЮЗР. – Ч. V. – Т. 1. – К. 1869.
4. Годованюк О. М. Монастирі та храми Волинського краю. – К. : Техніка, 2004. – 176 с. : ілюстр.
5. Годованюк О. Прояви готики в мурованому монументальному будівництві Волині кінця XIII – упродовж XVI ст. // Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії: Зб. наук. пр. – К. : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – с. 203–210.
6. Гошко Т. Міське самоврядування на українських землях у XIV–XVI ст. – б/м, 2000.
7. Грушевський М. С. Історія України–Руси у 12 томах. – Київ–Львів, 1909. – Т. VII. – 628 с.
8. Дзира Я. Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр Низового війська 1581 рік // Літературна Україна. – 1991. – № 24. – 13 черв.
9. Дмитренко Т. Дубно: погляд крізь віки : фотолітопис. – Луцьк, 2010. – 176 с.
10. Заяць А. Є. Урбанізаційні процеси на Волині в XVI – першій половині XVII ст. – Львів : «Добра справа», 2003. – 206 с.
11. Иванишевъ Н. О древнихъ сельскихъ общинахъ въ Югозападной Россіи / Изд. Киев. Археограф. Коммисіи. – К.: В тип. Федорова и Мин., 1863. – 76 с.
12. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно, основанные князьями Острожскими // Волинские епархиальные ведомости, 1880. – № 28, 29. – с. 1267–1390.
13. Пероговский В. Бывшие православные монастыри в г. Дубно, основанные князьями Острожскими // Волинские епархиальные ведомости, 1880. – № 34. – с. 1537–1554.
14. Пероговский В. Волинские Губернские Ведомости. – Житомир, 1878. – №12.
15. Прищепя Б. Історична топографія Дубна доби середньовіччя в світлі археологічних джерел // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне, 2010. – Вип. 2. – с. 149–153.
16. Ричков П. Розпланування міста Дубно за картографічними джерелами // Архітектурна спадщина Волині. – Рівне : ПП ДМ, 2012. – Вип. 3. – с. 122–142.
17. Соболев Л. В. Генеологическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – № 2. – с. 31–44.
18. Ульріх фон Вердум. Щоденник [пер. І. І. Сварник] // Жовтень, 1983. – № 10. – с. 98–99;
19. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький: монографія. – Острог: Видавництво національного університету «Острозька академія», 2009. – Вип 2. – 168 с.
20. Фонди ДІКЗ м. Дубно. Кн. 3674/ДІІІ – 3131.
21. Фонди ДІКЗ м. Дубно. Кн. 7729/ДІІІ – 4456. – с. 14, 39.
22. ЦДАУ у м. Київ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. 18-19.
23. ЦДАУ у м. Київ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Спр. 12.

24. ЦДІАУ у м. Київ. – Ф. 33. – Оп. 1. – Од. 22.
25. Юрченко С. Про час будівництва Луцької брами в Дубно // Магдебурзькому праві у місті Дубно 500 років. – Дубно, 2007. – с. 92–94.
26. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К.: Критика. – Видання четверте, 2009. – 584 с. : іл. – Бібліогр.
27. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego. – Kraków : Wydanie Kazimierza Józefa Turowskiego, 1858.-964 s., CLXII, 13 s.
28. Kraszewski Józef Ignacy. Litwa za Witolda: opowiadanie historyczne. – Wilno, 1850. – 372 s.

ISBN 978-966-361-780-0

9 789663 617800

